

Ариадна ВОРОНОВА

Православни Свето-Тихоновски универзитет, Москва

РАНОХРИШЋАНСКЕ БАЗИЛИКЕ СЕВЕРНЕ ДАЛМАЦИЈЕ И КВАРНЕРА: ПРОБЛЕМ ТИПОЛОГИЈЕ

Кључне речи: *Северна Далмација, ранохришћанска архитектура, архитектонска типологија, базилика, триконхос*

Апстракт: *Типолошке особине ранохришћанског архитектонског наслеђа Северне Далмације су утемељене у касно античкој архитектури јадранског културног круга, где су се пресецали уметнички токови Истока и Запада. То су се створило компликоване облици у локалној архитектури: како традиционални за то доба типови, изазвани активним медитеранским контактима, тако и они одражавајући регионалне особине, које су повезане са историјским приликама ширења хришћанства у региону. Епископални склопови, градске цркве и гробне базилике представљају углавном стандардне јадранске типове, док триконхоси показују локални феномен поступне трансформације приватних меморија на рустичним вилама у парохијске цркве.*

Типолошке особине ранохришћанског архитектонског наслеђа Далмације су утемељене у касноантичкој архитектури јадранског културног круга, где су се пресецали уметнички токови Истока и Запада. Они су стизали до далматинских обала морским путевима (од Италије и македонских земаља), и посредно од хришћанског Истока и Африке. Углавном то се дешавало преко луке равенско-аквилејских обала и егејског акваторија. Ипак према подели Империје IV-V в. Далмација се нашла на Западу, а Македонија на Истоку, али префектура Илирика се налазила у Солуну, као и црквени викаријат провинција Илирика. Тако су се у периоду од IV до VII в. овде преплели облици сакралне архитектуре, карактеристични за оновремени културни слој. Ти споменици су међусобно слични према њиховим типолошким и конструктивним особинама, начину градитељства и просторним концептима, мада су базилике Северне Далмације изразити пример архитектуре локалног културног круга, што је оставило јасне трагове сопствених типолошких обележја.

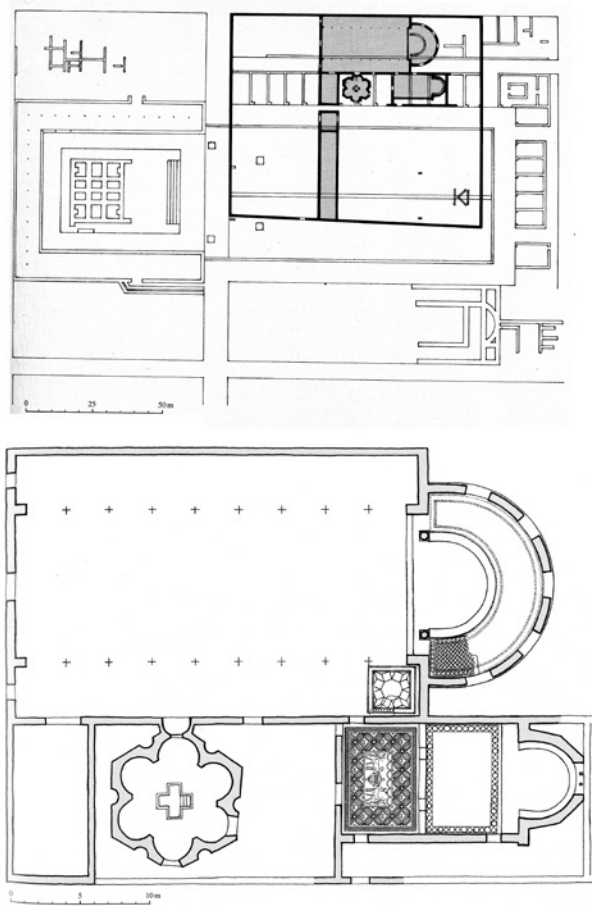
Најраширеније у региону тробродне базилике са једном апсидом представљају стандардни тлоцрт хришћанског храма оног доба: тробродни наос и полукружна апсида. Овај тип се развио по узору на римске базилике и постао је основа ранохришћанске архитектуре, на пример у Равени и Салони. Претечом овог типа у региону се сматра базилика Св. Стошије¹ епископалног склопа Јадра (Задра) (сл. 1). За разлику од других јадранских градова, где су хришћански центри удаљени од паганских, овде се сам центар појавио управо на форуму, ускоро након Миланског едикта 313. г. Три таберне на северном рубу форума су се спојиле у једну дворану, ораторијум и језгро будућег епископског комплекса, прецизно уцртаног у ортогоналну шему градског ткива. Ђаконикон је направљен у табернина углу до прочеља базилике, а уместо двеју суседних радњи се градио баптистеријум. На месту трију следећих радњи се образовао катехуменион са синтроном у апсиди. У базилици испред апсиде су откривени темељи двају снажних пилона, који су носили тријумфални лук у облику трибелона. У садашњој романичкој базилици су коришћени стубови од зеленог и белог мермера као сполије првобитне зграде, о којој је император Константин Порфирогенет писао у делу *«De administrando Imperio»*. Аутор упоређује ову базилику са њеним фрескама и подним мозаиком са храмом Богородице Халкопраје у Цариграду.

¹ Вероватно вишеструка путовања задарског епископа Феликса у Аквилеју и Милан крајем IV века су утицала на идеју подизања у V веку новог епископалног склопа у Задру. P. Vežić, *Episkopalni kompleks u Zadru*, Zadar 2013, 25, 32 – 34, 40, 92; Исти, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar 2005, 11 – 13, 41 – 47, 49 – 51. Исти, *Sveti Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, Split 2002, 22, 29 – 30.

Једно од значајних композицијских обележја тробродних далматинских базилика са једном апсидом је однос пропорција главних делова плана. У првом реду то је шири централни брод у поређењу са бочним, као и однос ширине апсиде и средњег брода. Ширина апсиде је понекад већа него средњи брод, као у базилици Св. Стошије, или су они једнаки (сл. 2) као у задарској базилици Св. Марије Мале. Та базилика је настала у VI в., а од XI в. се нашла у склопу женског бенедиктинског манастира. Значајно је да се велика романичка базилика вратила на матрицу ранохришћанске цркве. Коришћење елемената претходних зграда као сполија је карактеристично обележје архитектонског континуитета на тлу целе Далмације током читаве историје. Тако је у првој базилици коришћен антички канелировани стуб у северној колонади и касноантички мермерни капител у јужној. Осим тога су нађени фрагменти олтарне преграде, од којих је један изразито византијски тип².

Следећа задарска базилика ранохришћанског порекла припада истом тробродном типу са једном апсидом и првобитно је посвећена Св. Стефану, касније Св. Шими (сл. 3). Прва базилика је изграђена близу главне градске капије уз ток декумана, на месту античке јавне зграде. Због тога је пуно њених фрагмената коришћено као сполија, као на пример стубови са капителима и базама обеју колонада. Црква је карактеристични пример ранохришћанске архитектуре Северне Далмације према главним типолошким обележјима: однос ширине и дужине (без апсиде) 2:3, општи размери зграде (без апсиде) 20 x 30 м, низ бифора на бочним фасадама, начин постављања лукова на стубове колонада непосредно на капителе, ширина унутрашњег промера апсиде која је већа него распон средњег брода, стубови испод тријумфалног лука, такође синтрон и начин зидања лукова неизменичним низовима камена и цигле са уцртаним жлебовима. Сви ови начини грађења су познати у ранохришћанској архитектури, како у Задру и Далмацији, тако и уопште на Медитерану. Таква употреба материјала и конструкције, односно растеретног лука изнад портала, може се упоре-

² Исти, *Zadar na pragu kršćanstva*, 58 – 59, 72 – 74; I. Petricoli, *Umjetnička baština samostana Sv. Marije u Zadru*, *Kulturna baština samostana Sv. Marije u Zadru*, ur. G. Novak i V. Maštrović, (Zadar 1968), 61 – 69; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2. Korpus arhitekture. Kvarner i Sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb 2009, 310 – 321; E. Peričić, *Samostan Svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas*, *Kulturna baština samostana Sv. Marije u Zadru*, ur. G. Novak i V. Maštrović, (Zadar 1968), 7 – 19.

Сл. 1 Задар. План епископског комплекса и базилике IV-V в. Према П. Вежићу.

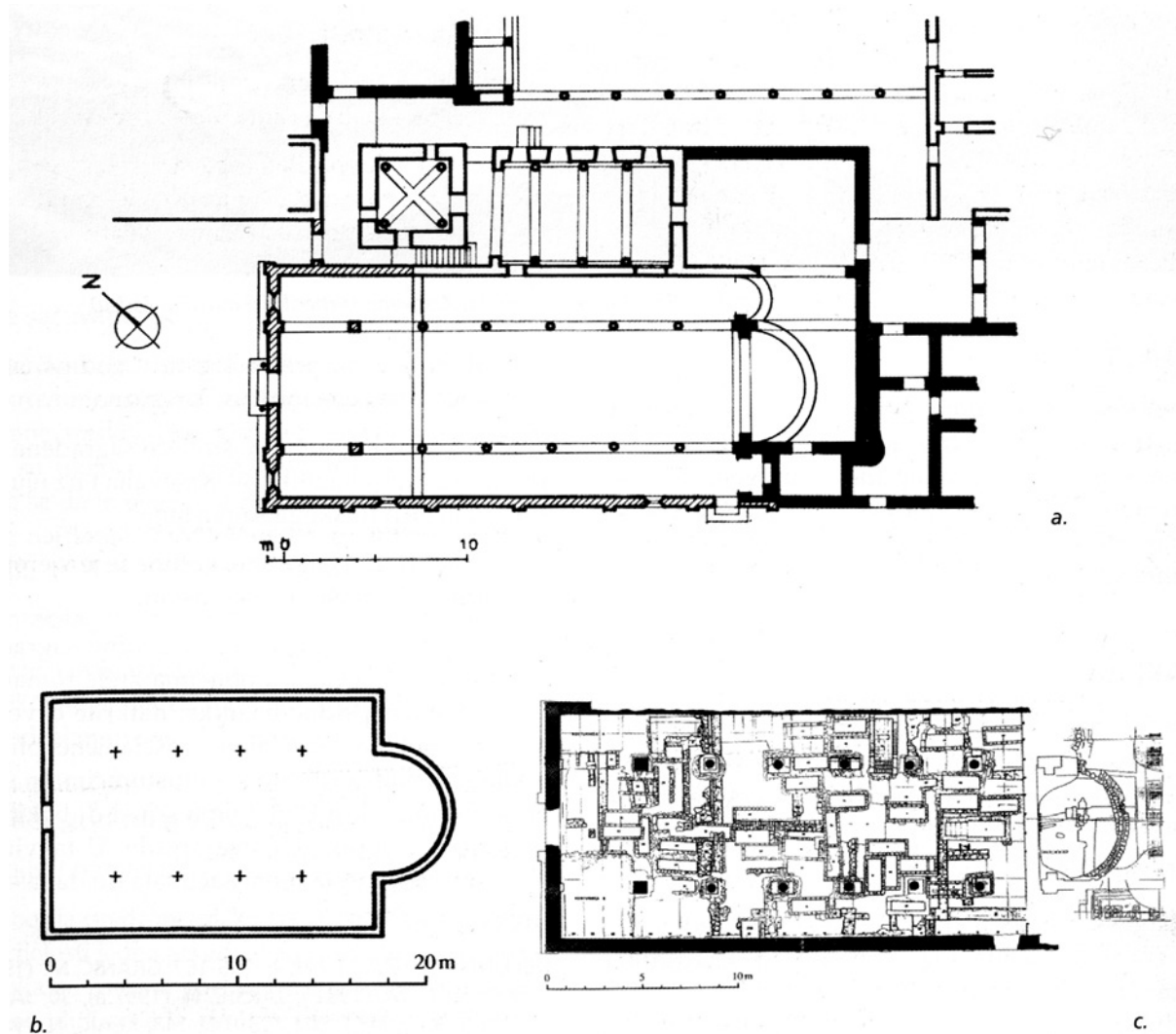
Fig. 1 Zadar. Plan of the forum and the Episcopal complex, St Anastasia Basilica, IV-V c. According to P. Vežić.

дити са Санта Констанцом у Риму и Сан Салватором у Сполету³.

Истом типу тробродних базилика са једном апсидом припада и задарска црква Св. Томе, (сл. 4) од које су сачувани само фрагменти зидова у згради банке. Остао је горњи низ од пет бифора са стубићима и импост-капителима, док је у зидовима мноштво сполија. Изворни распоред и облик ослонаца међу бродовима није познат, али су сачувани континуирани темељи испод бивших колонада, те остаци пиластара испред апсиде и оних насупрот њих. По томе се види да је средњи брод шири од бочних, што потврђује и налаз седам пари стубова, те апсида која је шира у односу на средњи брод⁴.

³ Сада доњи делови стубова су сакривени испод новог поплочавања пода. P. Vežić, *Starokršćanska bazilika Sv. Stjepana u Zadru*, Zadar 1989, 7 – 10, 16 – 17.

⁴ P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 61 – 62; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2.*, 312 – 314.

Сл. 2 Задар. Базилика Св. Марије Мале: а) комбиновани планови IX в., 1090. – 1105. г., XV – XVI в. Према И. Петрициолију; в) реконструкција плана првобитне базилике из VI в. Према П. Вежићу; с) ископавања у постојећој базилици. Према П. Вежићу.

Fig. 2 Zadar, St Mary Basilica «Mala»: a) combined plans of the IX c., 1090 – 1105, XV – XVI c. According to I. Petricioli; b) reconstruction plan of the original Basilica of VI c. According to P. Vežić; c) excavations in the existing Basilica. According to P. Vežić.

У мањим урбаним срединама, које гравитирају према Задру, такође је распрострањен тип тробродних базилика са једном апсидом. Пример је базилика Св. Марије у Нину (античка Аенона) са обележјима утицаја архитектуре Равене: изван полигоналне апсиде и кошарастим капителима. У Новаљи на Пагу је откривена базилика Св. Марије са седам пари ослонаца и синтроном у апсиди, те још једна црква на Старом гробљу у Јазу⁵ (сл. 5).

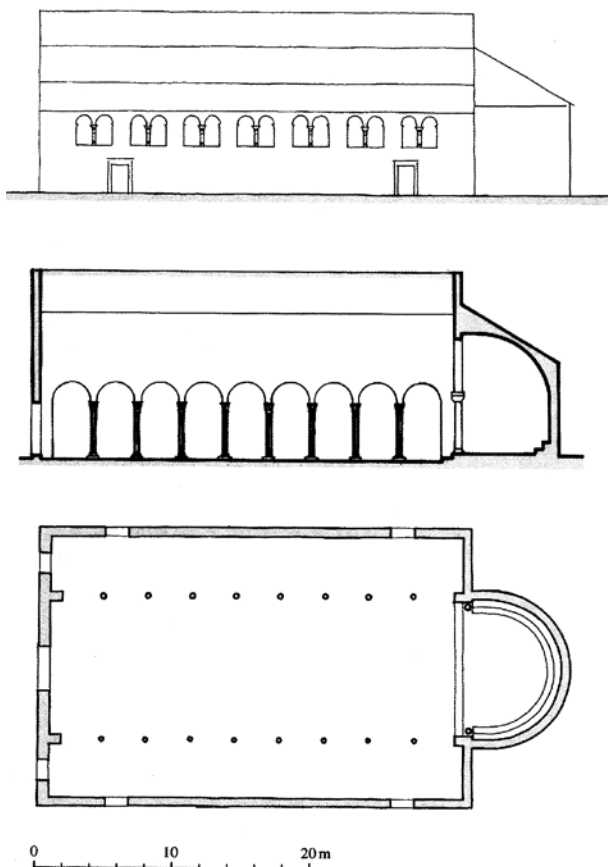
На Кварнеру је такође заступљен овај тип. Пример је базилика Св. Јована Јеванђелисте у Рабу (римска Арба) на остацима античке јавне грађевине са апсидом која је шира од средњег

брода. У њој су сачувани остаци синтрона⁶ (сл. 6). Деамбулаторијум је саграђен у XI в. Од ранохришћанске катедрале Св. Марије у Рабу је остала полигонална апсида, која је карактеристична за јадранско-византијски круг, затим два композитна капитела, те правоугаони баптистеријум са крстеликим базеном⁷.

⁶ М. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003, 379. Деамбулаториј је саграђен током оснивања женског бенедиктинског манастира у другој половини XI в. Т. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 2., 129 – 132. М. Domijan, *Rab u srednjem vijeku*, Split 2004, 18 – 22.

⁷ Т. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 2., 138 – 143.

⁵ P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 118, 121 – 123.

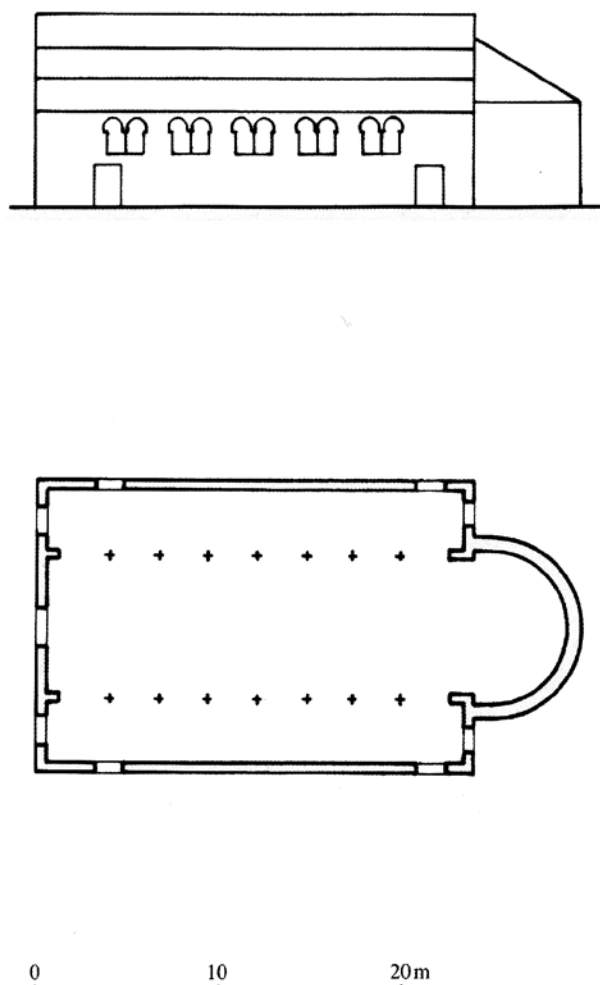
Сл. 3 Задар. Базилика Св. Стефана, V в. Бочна фасада, подужни пресек и план према П. Вежићу.

Fig. 3 Zadar, St Stefan Basilica, V c. The side facade, longitudinal section and plan according to P. Vežić.

На острву Крку тробродни тип базилика са једном апсидом се јавља у катедрали Св. Марије у граду Крку (сл. 7), чији склоп заузима једну инсулу античког Курикума дуж главног карда. На терену према северу су откривене римске терме, где је у једном простору направљен првобитни ораторијум са баптистеријумом. Над палестром терми је саграђена базилика, чија апсида је делимично увучена у обим цркве. Вероватно су и у ово време, као и у наредном романичком периоду, изворно биле три апсиде, нартекс или атријум. Такође су сачувани ранохришћански капители са мотивом риба и птица, те коринтски капители⁸.

На Цресу овај тип се формира постепено. Пример је катедрали Св. Марије у Осору (сл. 8). Првобитна хришћанска грађевина у облику једнобродне базилике без апсиде је саграђена на месту репрезентативне прехришћанске зграде, вероватно током адаптације делова пређашње виле рустике, а мало касније се градио баптистеријум. Комплекс се радикално обновио дограђеним апсидама бази-

⁸ Isto, 42 – 47; M. Suić, *Antički grad*, 37.

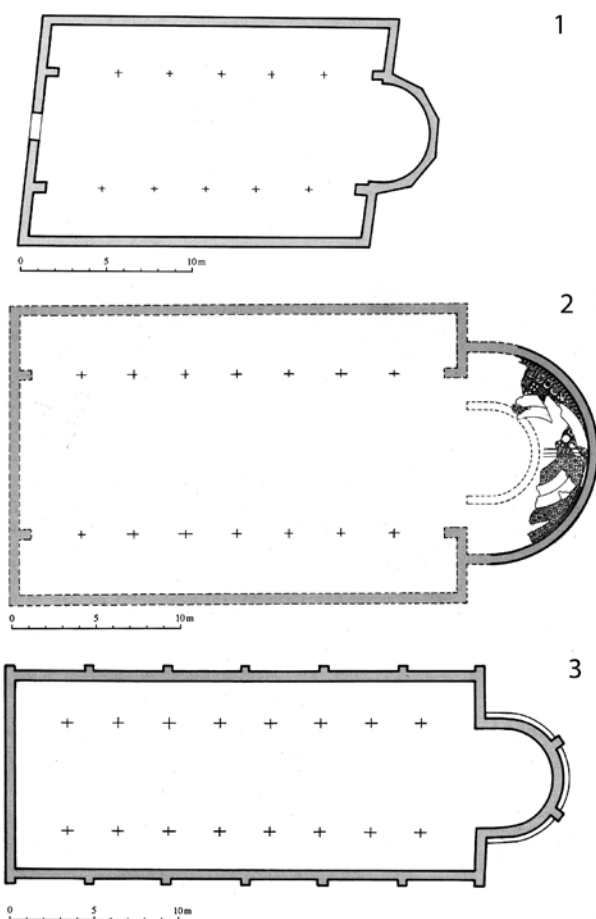
Сл. 4 Задар. Базилика Св. Томе, VI в. План и бочна фасада према П. Вежићу.

Fig. 4 Zadar, St Thomas Basilica, VI c. The side facade and plan according to P. Vežić.

лике и баптистеријума, тробродном поделом ентеријера и изградњом још једне цркве са јужне стране, што је створило двојне базилике⁹.

Тробродни тип са трима апсидама, односно са развијеним пастофоријама, се јавља у Северној Далмацији само у једном споменику – базилици Св. Марије Велике (сл. 9) близу задарске луке. Остали су само делови темеља базилике са траговима ослонаца, те фрагменти престола. Низ тробродних базилика у региону има равни источни зид и уцртану апсиду са слободно стојећим синтроном. То се сматра аквилејским обележјем. У Задру такву композицију има црква Св. Јована Крститеља (сл. 10) на градском гробљу, где се лукови колонаде и тријумфални лук ослањају на два пиластра испред апсиде. Бочно од ње се формира ђаконикон и протезис. Ту се види необично

⁹ T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 2., 86 – 93.

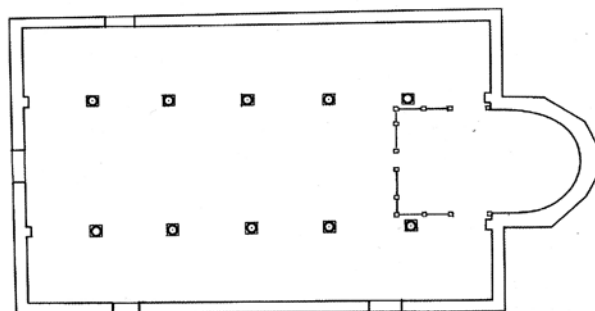
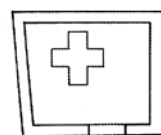
Сл. 5 1) Нин, базилика Св. Марије, V в. 2) Острво Паг, Новаља, базилика Св. Марије, V в. 3) Базилика на Старом гробљу, V в. Планови према П. Вежићу.

Fig. 5 1) Nin, St Mary Basilica, V c. 2) Island of Pag, Novalja, St Mary Basilica, V c. 3) Basilica at the Old cemetery, V c. Plans according to P. Vežić.

мноштво ослонаца (12 пари) и можда присуство нартекса¹⁰.

Други карактеристични пример исте композиције налази на Крку, али ипак постоје неке разлике. То је базилика у античком Фулфинуму (сл. 11) на месту градских цистерни, где је од форума пренесен градски центар. Базилика има трансепт, због чега њен план постаје крстолик. Тиме она подсећа на милански Апостолеон, који представља симбиозу цркве и мартирijума. Осим тога, испод престола базилике налази се крстолика конфесија за реликвије. Презвитеријум са тријумфалним луком у облику трибелона је био повишен и одвојен од осталог ентеријера олтарном преградом. За функције ђаконикона и протезиса су направљене посебне бочне пастофорије. Ар-

¹⁰ P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 56, 75. T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 2, 342 – 344, 362 – 364.

Сл. 6 Острво Раб, г. Раб, базилика Св. Марије са баптистеријем, V в. План према К. Рончевићу.

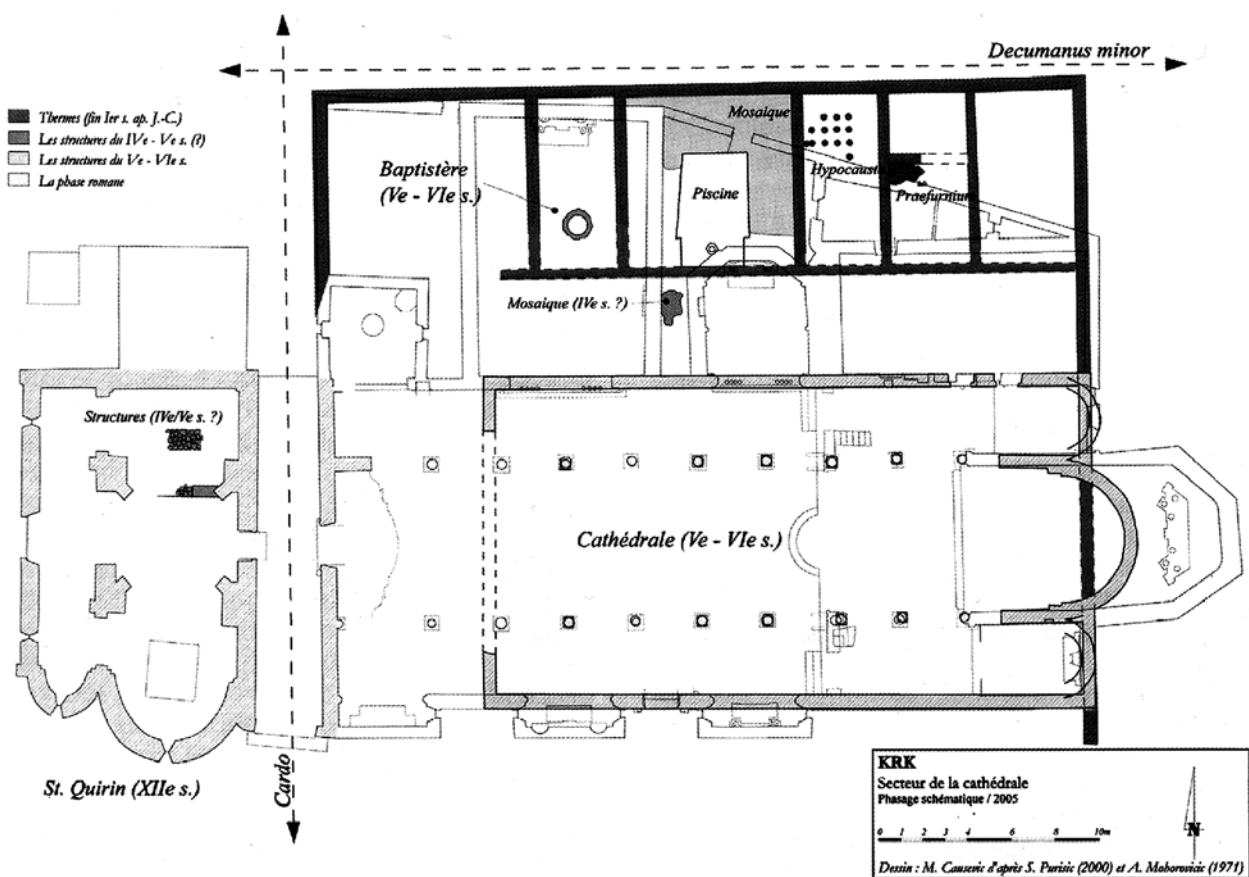
Fig. 6 Island of Rab, city of Rab, St Mary Cathedral with the baptistery, V c. Plan according to K. Rončević.

тикулацију ентеријера стварају импостне конзоле, са којим су у хармонији површине спољних зидова, рашчлањене пиластрима, и са мноштвом сполија од античког форума.

Базилика има нартекс, преко чијег јужног зида је смештен улаз кроз који се нартекс спаја са квадратном кулом фунерарне функције (ту су нађени гробови). Јужни зидови куле и трансепта су повезани отвореном колонадом на аркадама са косим кровом, што је створило бочни атриум. Таква пројекат, у којем се северни зид куле ослања на јужни зид нартекса, несумњиво је био изабран због статичке сигурности ове високе зграде. Осим тога, постојање моћне куле, окренуте према мору, могло је да има такође стражарску функцију, што заједно са мноштвом контрафора, који ојачавају углове базилике и рашчлањују њене зидове лезенама, сведочи о фортификацијским обележјима у архитектури ове грађевине.

Између брода и крила трансепта су стајали лукови који су носили кровну конструкцију. Према начину ослањања тих лукова на зид крила трансепта и конзолама на почетку попречне аркаде, те сачуване основе једног стуба, претпоставља се да је дворана базилике била преуређена на тробродну композицију по аналогiji са Аквилејским комплексом из почетка IV века¹¹. Такође се прет-

¹¹ Чврста веза са Аквилејом објашњава се чињеницом да епископ Крка на сабору 585. г. се

Сл. 7 Острво Крк, г. Крк, базилика Св. Марије, V–XIIIвв. План према С. Пуршићу и А. Мохоровићу.
 Fig. 7 Island of Krk, city of Krk, St Mary Cathedral, V c. Plan according to C. Purišić and A. Mohorovičić.

поставља постојање галерија изнад бочних бродова. На Кварнеру има још неколико примера једнобродних базилика са уцртаном апсидом: на Пагу у Новаљи и на Крку, у Мири близу Башке, која је изграђена адаптацијом делова пређашње виле рустике.

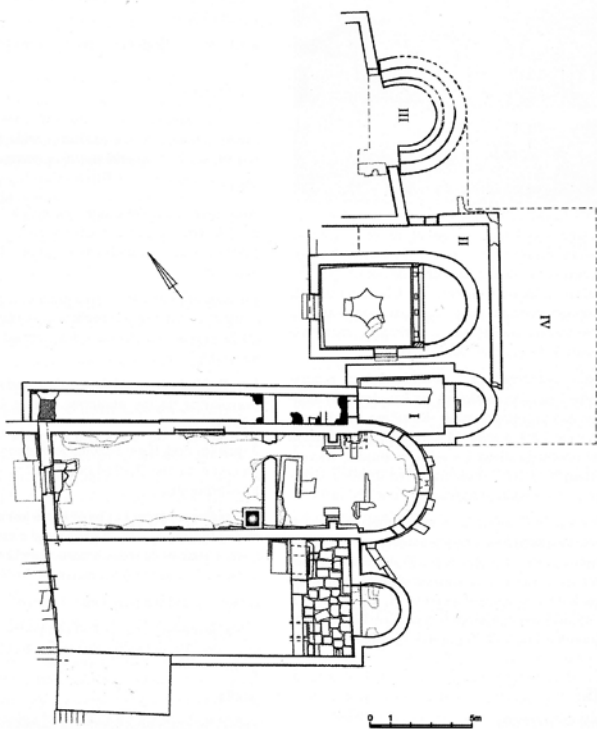
Посебни архитектонски тип Северне Далмације представљају једнобродни триконхоси, што се објашњава пореклом тих споменика од погребних меморија у склопу приватних римских вила. Најистраженији од њих је комплекс у Мулинама на Угљану (сл. 12). Види се положај профаног дела виле (стамбених и господарских зграда) у односу на сакрални део. Прво се градила мемо-

рија са два апсидама и атријумом, те другим просторијама. Тробродна базилика са синтроном, и бочним пастофоријама у нартексу, вероватно је такође изворно имала погребну функцију, а онда је постала парохијска црква са проширеном апсидом, баптистеријумом и другим просторијама. Меморија у Мулинама са приграђеним к првобитној цели едикулама и с повећаваним бројем гробних капела подсећа на језгро некропола у Манастиринама близу Салоне¹².

За разлику од овог споменика, црква Св. Мартина у Придрази (сл. 13) је изворно замишљени триконхос, али просторни распоред комплекса је сличан претходном примеру. Првобитни триконхос је био меморија у приватном поседу, адаптирана из римске господарске грађевине. Касније се појавио нартекс, октагонални баптистеријум и други анекси, који су формирали деамбулаторијум. Тако је меморија постала комплексна базилика са парохијским функцијама, и никла је зајед-

помиње као суфраган аквилејског патријарха, такође постоји сведочанство св. Јеронима Стридонског из 396. г. о насељу аквилејских хришћана на далматинским острвима и о градитељству тамо бројних манастира. М. Bradanović, *Nepoznati Omišalj. Katalog zbirke Lapidarij, pregled povijesti i kulturnopovijesni vodič gradića i okolice*, Omišalj 2002, 7 – 9; N. Novak, A. Brožić, *Starokršćanski kompleks na Mirinama u uvali Sapan kraj Omišlja na otoku Krku*, Starohrvatska prosvjeta 21, (Zagreb 1996), 29 – 51; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 2., 26 – 27.

¹² T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 2., 397 – 398; P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 82; E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996, 98.

Сл. 8 Острво Црес, г. Осор, базилика Св. Марије, V в. Савремени план према М. Шиљак и М. Чаушевић.

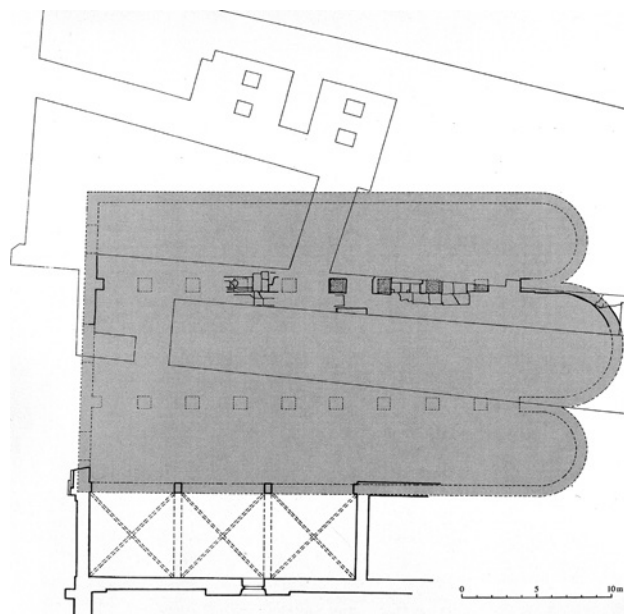
Fig. 8 Island of Cres, Osor, St Mary Cathedral, V c. Plan according to M. Šiljać and M. Čaušević.

но са селом околo античке виле рустике и њене бивше меморије¹³.

У Билицама близу Скрадина такође су сачувани скромни остаци виле рустике и триконхосне меморије, која је исто касније постала комплексна грађевина и парохијска црква, са сличним распоредом нартекса и бочних просторија, јужно од којих је био баптистеријум¹⁴. Сличан пример је триконхосна меморија у Гати близу Омиша (сл. 14), где су откривени остаци виле рустике. Централни триконхос са равним спољним зидовима првобитно је био посебна меморија са конфесијом у главној апсиди. Касније триконхос је окружен зидовима, што је створило деамбулаторијум око језгра; такође је приграђен нартекс који је спојен са профаним зградама. Аналогије су маузолеј Гале Плацидије у Равени, баптистеријум у Пули и погребне капеле базилике Св. Марије Формозе у Пули, мада ти споменици нису триконхоси. Трансформација свих севернодалматинских триконхоса датира не раније од друге трећине VI в., када је

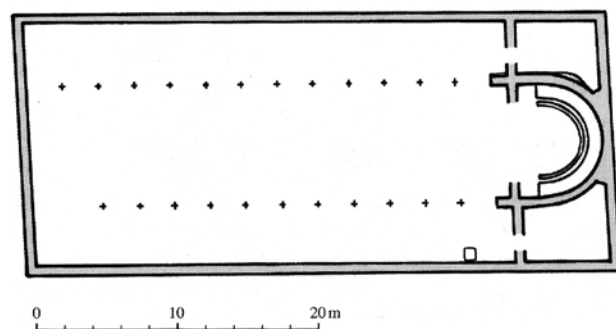
¹³ Isto, 85 – 94; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 2., 238 – 242.

¹⁴ P. Vežić, *Dalmatinski trikonhosi*, *Ars adriatica. Časopis Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru* 1, (Zadar 2011), 37, 42.

Сл. 9 Задар, базилика Св. Марије Велике, V в. План према П. Вежићу.

Fig. 9 Zadar, St Mary Basilica «Velika», V c. Plan according to P. Vežić

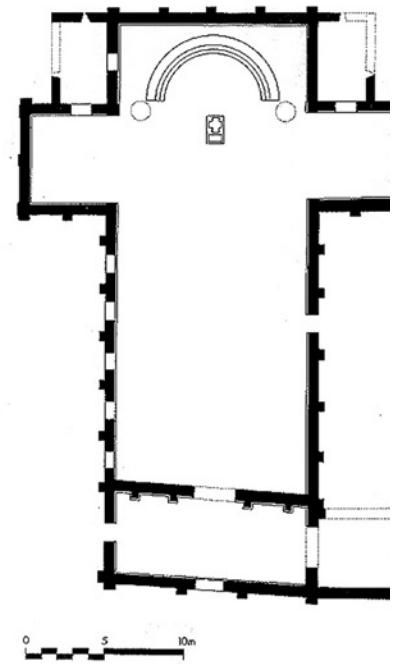
Сл. 10 Задар, базилика Св. Јована Крститеља на гробљу, V в. План према П. Вежићу.

Fig. 10 Zadar, John The Baptist Basilica at the cemetery, V c. Plan according to P. Vežić

почео талас масовних покрштавања, и многе ране цркве су постале језгра нових комплекса¹⁵.

Најраширенији и најпростији тип цркава Северне Далмације је једнобродни тип, који је ипак понекад примао посебне облике (сл. 15) током претварања у двојне цркве. То се десило у Срими близу Шибеника, где је прво изграђена северна црква са баптистеријумом, онда јужна са цистерном међу њима. Нађено је мноштво гробова унутар цркве и споља, гробнице са улазима,

¹⁵ P. Vežić, *Dalmatinski trikonhosi*, 32 – 33, 44; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. 3. *Korpus arhitekture. Srednja Dalmacija*, Split – Zagreb 2011, 478 – 480.

Сл. 11 Острво Крк, Фулфинум, базилика, V в. Интеријер, поглед према истоку. План према С. Чурчићу.
Fig. 11 Island of Krk, Fulfinum, basilica, V c. Interior, view to the East. Plan according to S. Čurčić.

клубама и костурницама. Првобитни крстолики базен у баптистерију касније је замењен кружним. Цистерна је настала преграђивањем јужног пастофорија цркве, који је вероватно служио као катехуменион¹⁶. Формирање комплекса двојних базилика Св. Тројице у Нину је почео од првобитне цркве уз зид римске стамбене куће, којој је приграђена полукружна апсида и наос са тремом. Касније испред апсиде се појавио крстолики базен, и паралелна северна црква¹⁷.

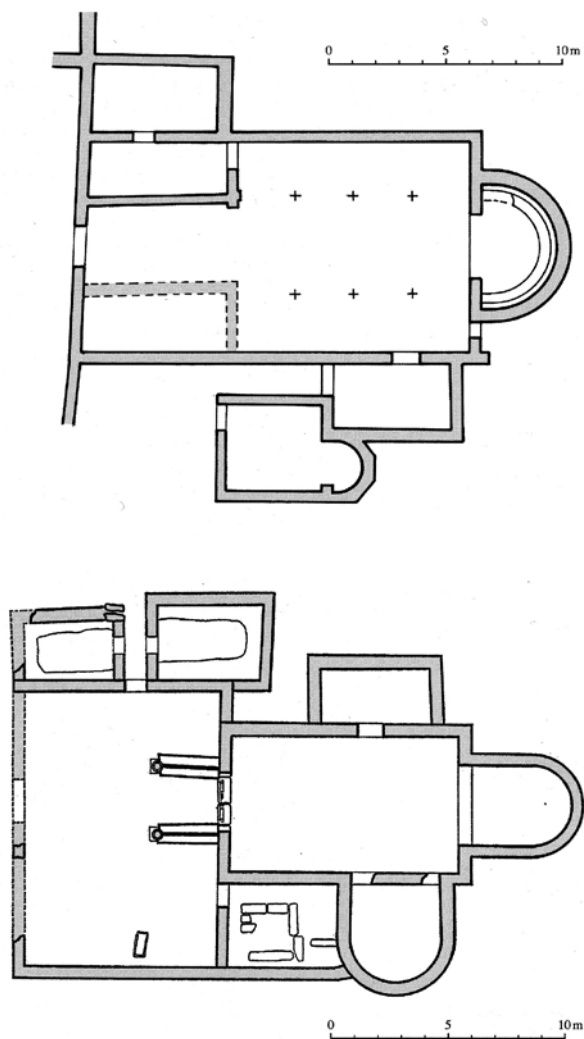
Дакле, у ранохришћанској архитектури Северне Далмације су се нашао одређена типолошка обележја, која смо поменули говорећи о базилици Св. Стефана у Задру. Њихово присуство у низу других споменика омогућава да се говори о групи карактеристичних задарских базилика. Прва од ових одлика су пропорције плана базилике, то јест однос ширине и дужине (без апсиде) 2:3. Ова карактеристика се јавила и у таквим задарским црквама као што су базилике Св. Стошије, Св. Томе и Св. Марије Велике. Друга карактеристика је општи размер зграде (без апсиде) 20 x 30 м. То одговара базиликама Св. Стошије и Св. Марије Велике. Трећа одлика је низ бифора на бочним фасадама, што се види код задарске базилике Св. Томе и цркве Св. Мартина у Придрази. То доприноси већој осветљености ранохришћанских

базилика у односу на касније средњовековне споменике у региону. Исте бифоре у овом контексту су присутне у базилици Св. Димитрија у Солуну, док су за базилике Италије и Далмације више карактеристичне монофоре (Пула, Градо, Аквилеја, Равена).

Четврта одлика севернодалматинских базилика је начин постављања лукова на стубове колонада непосредно на капителе (што је уобичајено у римском градитељству за разлику од византијског са импостима). Врло је важна пета карактеристика – ширина унутрашњег промера апсиде која је већа него распон средњег брода. Таква просторна концепција се користи у базиликама Св. Стошије, Св. Томе и неких цркава у околини Задра (има неколико примера у Малој Азији и Сирији). Ово решење води порекло од античке архитектуре профаних базилика на римским форумима. Шеста карактеристика су стубови испод тријумфалног лука. Тај пријем такође је преузет од античке архитектуре, али се нашао и у императорским хришћанским базиликама VI в. у Риму. Током времена ова карактеристика се јавила у следећој генерацији италијанских базилика: Св. Апостола и Св. Анастасије у Риму, Сан Салваторе у Сполету, Сан Ђовани Евангелиста у Равени; а касније у Истри: базилика Св. Марије и црква Св. Николе у Пули, базилика Св. Марије на Брионима; и у Далмацији: базилика у Фулфинуму и базилика на некрополи Манастирине у Салони.

¹⁶ S. Gunjača, *Cisterna starokršćanske dvojne bazilike na Srimi, Diadora*. Glasilo Arheološkoga muzeja u Zadru 13, (Zadar 1991), 269 – 287.

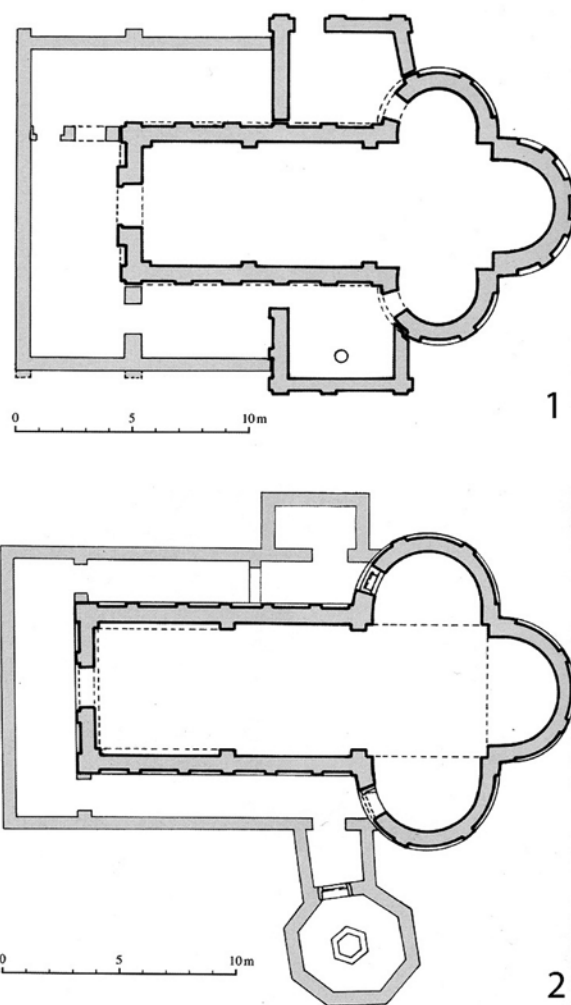
¹⁷ P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 113 – 118.

Сл. 12 Острво Угљан, Мулине. Комплекс приватне виле IV – VI в. Планови базилике и меморије. Према П. Вежићу.

Fig. 12 Island of Ugljan, Muline. Complex of private villa IV – VI c. Plans of the basilica and memoria according to P. Vežić.

Ранохришћанска архитектонска пластика Северне Далмације има стилистичка обележја у задарском региону. Базилике Св. Стефана и Св. Томе у Задру и базилика у Биограду на Мору су сачувале фрагменте олтарне преграде (колонете и плоче) са истим скупом декорације и начином обраде камена; један фрагменат је откривен у Супетарској Дрази на Рабу. Декорација колонета базилике Св. Стефана у Задру је такође ближа оној на бифорама цркве Св. Томе, али и скромнија у репертоару. Међутим, у базилици Св. Стефана правоугаони облик стубића бифорских лукова са стуболиким лицем је јединствен пример међу познатим споменицима у региону из тог периода. Према томе могу се упоредити са ступцима трифора у базиликама Ахиропијитос и Св. Дими-

Сл. 13 1) Меморија у Билицама, V–VIв. 2) Црква Св. Мартина у Придрази, IV – VI в. Планови према П. Вежићу.

Fig. 13 1) Triconch in Bilice, V c., converted into a complex structure, VI c. (top); 2) St Martin church in Pridraga, IV – VI c. (below). Plans according to P. Vežić.

трија у Солуну, такође и у другим црквама касноантичке Македоније¹⁸.

Већина разматраних споменика, судећи по њиховим архитектонским, типолошким и конструктивним обележјима, су изграђени у V веку. На ово време и начин градитељства указују сличне просторне композиције, а и неки посебни елементи архитектуре ранохришћанских базилика широког круга јадранског базена, односно Италије, Истре, Далмације, Епира и Македоније. На њима се налазе облици Истока и Запада тог простора и времена, који су се јавили у ранохришћанској архитектури Северне Далмације и Кварнера. Међу-

¹⁸ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Beograd 2008, 99 – 103, 124 – 128; P. Vežić, *Starokršćanska bazilika Sv. Stjepana u Zadru*, 20 – 24.

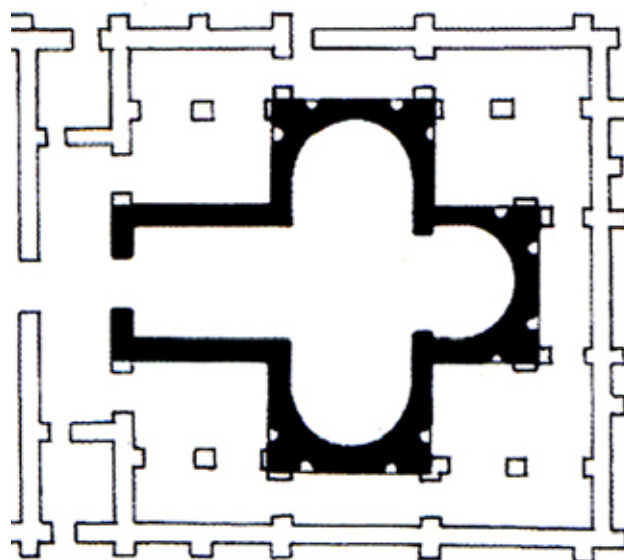
тим, ти споменици пре свега се јављају изразитим примером архитектуре локалног културног круга, што се види и у скулптури која је не само импорт из других земаља, него и домаћи производ. Штавише, с обзиром на активно градитељство верских зграда и типолошку сличност детаља ранохришћанских олтарских преграда (плоча и колонета) ових базилика, може се претпоставити постојање клесарске радионице у Задру у том периоду¹⁹.

Главни фактор развоја ранохришћанске архитектуре Северне Далмације и Кварнера сигурно је била античка градитељска традиција, која се развила у условима посебне политичке ситуације у овој далекој провинцији Царства. Антички градови су се градили, како у правцу опште империјалне политике романизације и трговачке сврхе, тако и за насеља ветерана. Међутим, ови градови су били поприште варварских освајања од V до VII века у региону сукоба Византије и Острогота, што је изазвало одбрамбене трендове у обликовању спољних зидова базилика. Не само да су тврђаве често узимале под своју заштиту ранохришћанске цркве и манастире, него и саме монахе, али и локално становништво. Прилив избеглица из Паноније, а затим у другој четвртини VI в. покушај цара Јустинијана да врати западну половину Царства од варвара-Острогота, означио је крај позноантичког периода и насељавање источно-јадранских острва. Брже се развијало становништво кључних тачака на морским путевима дуж обале²⁰.

Гробне базилике на градским некрополама су посебан феномен ранохришћанске архитектуре. Од времена прогона оне су грађене на локацијама гробница хришћанских мученика, као и обичних хришћана. У тим околностима прве литургије на гробовима су се служиле у малим капелама, тзв. едикулама, меморијама или мартиријумима, на чијем месту су касније изграђене велике базилике. Мошти неких посебно поштованих светаца су преношени са приградских некропола у град, односно реликвије епископа-мученика – у базилике епископских центара. У Задру је откривена некропола у самој луци – око хиљаду гробо-

¹⁹ *Isto*, 24 – 25.

²⁰ Локална либурнијска племена од IV в. пре н.е. су била у контакту са грчким колонистима. Либурни као искусни морнари су владали морским путевима, а Римљани који су их покорили наследили су од њих либурну – врсту брзог војног брода. N. Novak, *Kulturno-povijesni sinopsis uvala Sepen*, Omišalj 2014, 1; M. Bradanović, *Nepoznati Omišalj. Katalog zbirke Lapidarij, pregled povijesti i kulturnopovijesni vodič gradića i okolice*, Omišalj 2002, 40 – 41.

Сл. 14 Триконхос у Гати, V–VI в., план према Ј. Јеличић-Радонић.

Fig. 14 Triconch in Gata, V – VI c. Plan according to J. Jeličić-Radonić.

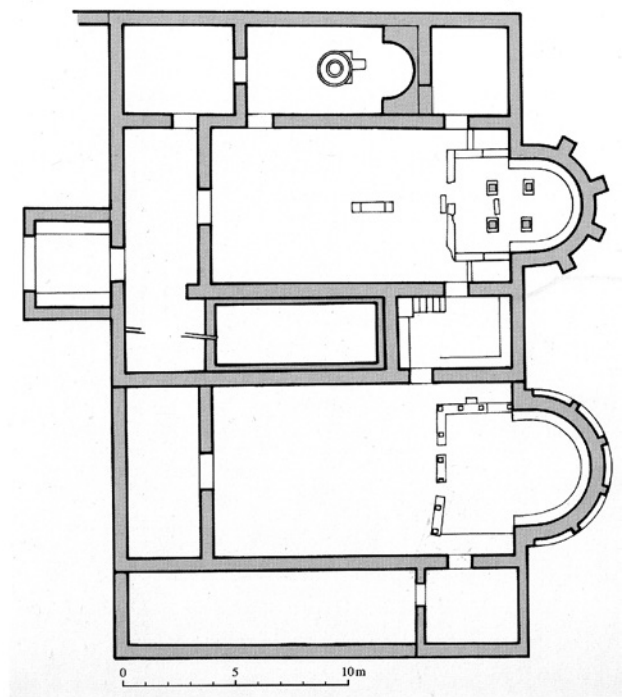
ва I – IV века²¹. Корени култа поштовања првих хришћанских мученика задиру дубоко у IV век, и тој традицији припада посебан облик триконхалне меморије у Придрази и Билицама, као и гробна базилика са уписаном апсидом у Задру и Новаљи. Сви ови примери потврђују развијен погребни култ, значајан у култури и ранохришћанској традицији у свим важним хришћанским центрима на Јадрану у IV и V веку.

Примери трансформације базилика у комплексне објекте датирају из периода пре друге трећине VI века, када је почео талас масовних покрштавања. Тада су многе ране цркве, укључујући триконхосе, постале језгра нових комплекса. Ови објекти се тешко могу назвати базиликама због њиховог унутрашњег једнобродног простора, међутим, њихов спољни изглед подсећа на базилику. Бочне просторије су покривене једносливним кровом, а средишњи простор између њих је покривен двосливним кровом. При томе висина средишњег простора је већа од њих и има светлосне отворе на бочним зидовима, обликујући клеристоријум или тзв. базиликално осветљење. Извором овог типа може се сматрати егејска област, што говори о грчким утицајима. То се може повезати са обновом царске и црквене власти у Далмацији у доба Јустинијана. Вероватно, такве цркве су боље одговарале антифоном певању у ранохришћанској и рановизантијској литургији²².

²¹ P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 75 – 77.

²² Исти, *Dalmatinski trikonhosi*, 41.

У ранохришћанској архитектури Северне Далмације су се нашли, како традиционални за то доба типови, изазвани активним медитеранским контактима, тако и они одражавајући регионалне особине, које су повезане са историјским приликама ширења хришћанства у региону. Епископални склопови, градске цркве и гробне базилике представљају углавном стандардне јадранске типове, док триконхоси показују локални феномен поступне трансформације приватних меморија на рустичним вилама у парохијске цркве. При томе у оба случаја механизми формирања ових споменика су уско повезани са касноантичком основом – било директно, када су се хришћанске цркве градиле на темељима или већ унутар зидова постојећих профаних зграда, било кроз коришћење њихових фрагмената као сполија.

Сл. 15 Двојне базиликеу Срими, IV – VI в. План према П. Вежићу.

Fig. 15 Double basilica in Srma, IV – VI c. Plan according to P. Vežić.

Ariadna Voronova

St. Tikhon's Orthodox University, Moscow

EARLY CHRISTIAN BASILICAS OF NORTHERN DALMATIA AND THE KVARNER ISLANDS: THE PROBLEMS OF TYPOLOGY

Key words: *Dalmatia, Early Christian architecture, Adriatic cultural circle, basilicas.*

On the territory of northern Dalmatia in the fourth through the sixth centuries, artistic trends of the Roman East and West intersected, thus, complex forms were developed in local architecture, though, overall, its typological features were rooted in the late Antique architecture of the Adriatic cultural circle. There are types traditional for the given period as well as those representing local traits. Episcopal complexes, city cathedrals, and cemetery basilicas generally belong

to the standard Adriatic types: single-aisle basilicas with one or three apses, single-nave basilicas with an inscribed apse, single-nave basilicas and double churches. Local phenomenon of transformation of burial memoria at villae rusticae into village parish churches is represented by a triconch type. Along with that, the majority of basilicas of all types were established on the foundations of Antique structures.

Списак литературе

1. Bradanović M. Nepoznati Omišalj. Katalog zbirke Lapidarij, pregled povijesti i kulturno povijesni vodič gradića i okolice. Omišalj, 2002.
2. Domijan M. Rab u srednjem vijeku. Split, 2004.
3. Dyggve E. Povijest salonitanskog kršćanstva. Split, 1996.
4. Gunjača S. Cisterna starokršćanske dvojne bazilika Srimi // Diadora. Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru. Sv. 13. Zadar, 1991.
5. Krauthajmer R., Ćurčić S. Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura. Beograd, 2008.
6. Marasović T. Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2. Korpus arhitekture. Kvarner i Sjeverna Dalmacija. Split – Zagreb, 2009. S. 310 – 321. Vežić P. Zadar na pragu kršćanstva. Zadar, 2005.
7. Marasović T. Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture. Srednja Dalmacija. Split – Zagreb, 2011.
8. Novak N., Brožić A. Starokršćanski kompleks na Mirinama u uvali Sapan kraj Omišlja na otoku Krku // Starohrvatska prosvjeta, br. 21, Zagreb, 1996.
9. Peričić E. Samostan Svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas // Kulturna baština samostana Sv. Marije u Zadru. Zadar, 1968.
10. Petricoli I. Umjetnička baština samostana Sv. Marije u Zadru // Kulturna baština samostana Sv. Marije u Zadru. Zadar, 1968.
11. Suić M. Antički gradna istočnom Jadranu. Zagreb, 2003.
12. Vežić P. Dalmatinski trikonhosi // Ars adriatica. Časopis Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru. 1/2011. Zadar, 2011.
13. Vežić P. Episkopalni kompleksu Zadru. Zadar, 2013.
14. Vežić P. Starokršćanska bazilika Sv. Stjepanau Zadru. Zadar, 1989.
15. Vežić P. Sveti Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru.